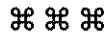

הרב ארי יצחק שבט

מיהו "אלעזר" המוזהר בצוואת ריה"ח מלגור ברגנסבורג?

ראשי פרקים

- א. הוראה תמוהה
- ב. ר' אליעזר בן ר' אמנון ממגנצא
  1. בא ללמוד אצל ריה"ח למרות צוואת אביו
  2. ר' אמנון מחבר 'ונתנה תוקף'
- ג. ר' אלעזר בעל 'הרקח'

א. הוראה תמוהה

הצוואה המיוחסת לר' יהודה החסיד¹ מהווה מקור לרבים ממנהגי אשכנז שהשתרשו במשך הדורות. רב הנסתר על הנגלה בצוואה. לרבות מהאזהרות קשה למצוא מקור, ולפעמים הן אף מורות להפך מדברי התלמוד.² בכל זאת,

1 י' אברחםס (Hebrew Ethical Wills, p. 472) כתב שכמעט ואין ספק שריה"ח לא כתב את הצוואה המיוחסת לו. וכן סובר ל' דן, ספרות המוסר והדרוש ע' 145, וגם Max Schloessinger, יהיו גם רבנים כבר לפני 500 שנה שחשבו להוכיח שריה"ח לא חיבר את הצוואה, על סמך הסתירות בין חלק מהאזהרות לבין התלמוד, או בין הצוואה לבין ספר חסידים וספר הכבוד שחיברם ריה"ח, עיין בפירושו של מהר"ז זק על ספר מצות גדולות המופיע בסמ"ג השלם, ירושלים, תשנ"ג, מצות ל"ט נא; שו"ת ר' משה פרובינצאלי, עמ' כג. מטעם זה הורה למעשה בשו"ת חתם-סופר יו"ד סי' קלח, שעדיף לא לחשוש לצוואת ריה"ח, למרות שיש לנו עדות שבהיותו אב"ד בעיר דרעזניץ, שינה את שם חתנו שרצה לשאת את בתו, כי גם הוא נקרא בשם משה (עיין באגרות-סופרים כה ובפתחי-תשובה אה"ע ב,ג בשם כרם-שלמה). אך אולי עשה כן על פי בקשת חתנו שחשש לצוואה, ובזה מודה החת"ס בשו"ת אה"ע סי' קטז, שמי שמקפיד, מקפידים עמו (ע"פ פסחים ק"ב). לחילופין, אולי חשש החת"ס משום שאזהרה זו מובאת גם בכתבי האר"י, בדומה להוראת ר"מ פיינשטיין (שו"ת אגרות-משה אה"ע ח"א סי' ד), שמביא שעל כן יש החוששים יותר לאזהרה זו במיוחד. ברם, עיין במאמרי "צוואת ר' יהודה החסיד", טללי-אורות י (כסלו, תשס"ב), בעמ' 87-90, שהוכחנו שאכן חלק מהסעיפים שבצוואת ריה"ח התווספו במשך הדורות; אך גם הוכחנו, שאלו שכתבו שכל הצוואה איננה של ריה"ח, הפריזו על המידה, וכבר העיד עליה תלמידו ר' אלעזר ב"ר יב"ק (ספר הרקח סי' שטז), שהעתיק מצוואת רבו (שבע האזהרות המופיעות בתחילת הצוואה שלפנינו). כן כתבו גם א' אפשטיין, "ר' שמואל החסיד ב"ר קלונימוס הזקן", הגרן ד (תרס"ג), הערה 27; וי' פריימן בהקדמתו לסי' חסידים מחד' ויסטנצקי, עמ' ז.

2 סעיפים ב, ז, יג, כב, כג-כז, כט, לח, מד, מו, נ, נג, ובסעי' ב' באזהרות הנוספות (שהוא סעי' יד בכת"י מינכין). במספור הסעיפים, השתמשנו במהדורתו של ר"ר מרגליות (להלן: ר"מ) שבהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ז, שהיא הנפוצה ביותר. מהדורה זו, מבוססת על

הדברים הלחלו כמעט לכל עדה בישראל. גם כעבור שמונה מאות שנה, רבים המקרים שחוששים מלשאת אשה ששמה כשם אמו של החתן (סעי' כג), או כאשר שמות המחותנים זהים (כד). בעדות מרוחקות כמזרח ממערב, מקפידים לא לקבור שונאים זה אצל זה (א),³ לא להשאיר קבר ריק פתוח (ב),⁴ ולא לבקש מאותו אדם להיות סנדק לשני בניים באותה משפחה (לה),⁵ למרות שכל אלה, מקורם בצוואת ר' יהודה החסיד שאולי התכוון להזהיר את זרעו בלבד:⁶

בעזרת כתבי יד והמהדורות הראשונות של הצוואה ומקורות חיזוניים, נציע בע"ה, הסבר חדש לאחת מהאזהרות התמוהות והסתומות ביותר שבמשך שמונה מאות שנה, טרם הצליחו לפענח.

בסעיף נ"א בצוואה נמצאת האזהרה: "לא ידור פה" בריגנספורג, ולא אל(י)עזר". הפרשנים והחוקרים מתקשים לזהות מיהו אותו "אליעזר" או

דפוס וינציה שמ"ט/1589, שנחשב למהדורה הראשונה שנדפסת (עיין במאמרי המובא לעיל בהערה 1, שבו פרסמתי את הצוואה מכתבי יד ומהדורות ישנות, כולל מהד' סביונטה ש"א/1551 שהיא הזוכה האמיתית לתואר הני"ל).

3 מובא בשו"ע יו"ד שסב,ו.

4 מובא בבית-יוסף וברמ"א יו"ד שלט,א.

5 מובא ברמ"א יו"ד רסה,יא.

6 שיטה זו מזוהה בדרך כלל עם ר"י לנדוי משו"ת נודע-ביהודה, מהד"ת אה"ע סי' עט, שכתב כך מסברה, אך קדמו הרב יעקב פופרש בשו"ת שב-יעקב, אה"ע סי' כג, שכתב שכך קיבל מגדולי הרבנים. מצאתי גם כותרת לצוואה בכת"י פטרבורג (ספריה לאומית, Exr. I 258/2, כתב ביזנטי המתוארך בהשערה מהמאה הטי"ז-י"ז) האומרת: "אלו דברים שאמר ר' יהודה החסיד לבניו." ברם, התוכן החריג הוא חשוד, יחסית לכת"י האשכנזים והאיטלקים שהם גם יותר קדומים וגם פחות מרוחקים ממקומו של ריה"ח באשכנז. גם ה"קבלה" של רבותיו של ר"י פופרש אינה מופיעה באף מקור לפניו. על כל פנים, האזהרה הנדונה, המזהירה את הכהן ואת אלעזר מלגור ברגנסבורג, גם מקשה על טענה זו שהצוואה מיועדת רק לבניו של ריה"ח, שהרי אין לו בן שהוא כהן. אמנם לפי עץ המשפחה של א' מרקוס, במבוא למהדורתו של ספר חסידים, (להלן: מרקוס), עמ' טז, היו לריה"ח נכד וגם אחיין בשם אליעזר, אך כמעט ולא ידוע עליהם דבר.

7 ר"א בליצר הסביר בספרו יד-אפרים (ת"א, תשי"ל) שרגנסבורג בנויה על בית הפרס (בית קברות יהודי לשעבר), שבמשך הדורות נחרש והעצמות שבו נשברו לפחות משיעור המטמא מדאורייתא, ודינו שאסור לכהנים מדרבנן. אמנם, לא מצאתי אישור למסורה זו, שהיתה אמורה לזכות לפרסום ממקום אחר. אדרבה, ידוע לנו בוודאות על בית קברות "ישן" ברגנסבורג, הנודע בשם "יודענאו" (= "שדה היהודים"), ששימש את הקהילה היהודית מלפני שנת תתק"ע/1210 (שבע שנים לפני פטירתו של ריה"ח), מועד רכישת בית הקברות היהודי "החדש" שמחוץ לשער פיטר" (כך הוא מכונה לפני כמאה שנה באוצר-ישראל, ערך "רגנסבורג", ח"ט עמ' 267). מצאתי גם עדות של הנויר הנוצרי קריסטופורוס הופמן משנת רע"ט/1519 (מובא על ידי S. Wittmer, "Die Sechs Friedhöfe Der Regensburger Juden", VHVO141 (2001) pp. 81-84) הקברות ה"חדש", שנקנה בשנת 1210, קיימים היו בימיו שני בתי קברות יהודים נוספים, שהם עתיקים אף יותר, מחוץ לתחומי העיר. הרי לנו עדות שהם לא נחרשו לפני צוואת ריה"ח, ועוד, שהם כלל לא היו בתחומי העיר! ממילא, קצת קשה לומר שנחרש בית קברות נוסף, רביעי

"אלעזר"⁸ שמוזהר בסיפא מלגור ברגנסבורג? פתרון החידה טמון בשאלת זהויו של אותו "אל(נ)עזר" שהיה לו מניע לרצות לגור ברגנסבורג, כדי שריה"ח צריך להורות לו שלא יעשה כן, יחד עם הבנת הסיבה מדוע ריה"ח ימנע ממנו שאיפה זו. ברצוננו להציע שתי אפשרויות בהתאם לשתי הגרסאות הקיימות לפנינו, ולאחר מכן לאחדן.

ב. ר' אליעזר בן ר' אמנון ממגנצא

1. בא ללמוד אצל ריה"ח למרות צוואת אביו

אם הגרסה הנכונה היא "אלעזר", יתכן להציע פתרון על פי סיפור ב'מעשה-בן' שיכול להאיר אור חדש על רקע האזהרה. נציין שסיפורי ה'מעשה בן' סופרו

במספר, שעליו בנו את השכונה היהודית לפני תקופת ריה"ח. בנוסף, כל המכיר את גישתו של ריה"ח, החוששת ביותר מלפגוע בגופות ואף ברגשות של המתים לאחר פטירתם (עיין למשל באזהרות א-יב בצוואה; אזהרות הנוספות מכת"י מינכן ה; ספר חסידים מהד' רר"מ ע"פ דפוס בולוניה, רצ"ח/1538, ס"י רמא, תנ, תקב, תקלג, תקלה, תקלו, ו-תרצו), יודע שהוא לא היה אוסר על כהנים בלבד לגור על בית קברות עתיק, אלא מתאים לו להחמיר גם על כל ישראל מלעשות כן, משום כבוד המת. לפי זה, יש לשער שדברי ר"א בילצ'ר, ששימש ברבנות לפני השואה בטרנסילבניה (ולא באשכנז), לא נאמרו מידיעה, אלא מסברה מרחוק (הן בזמן והן במקום); או לחילופין, אולי הוא שמע מסורה שהתחילה בעקבות צוואת ריה"ח, ולא על פי מסורה שהסבה את הצוואה.

בחעדר הסבר מוכח, חשבתי להציע מסברה שפשר הצוואה שלא יגור כהן ברגנסבורג, היא דוגמה אחת מגי רבות אצל ריה"ח, להרחבת גזירה "טיפוסית" המתאימה לתפישת נושא "יראת שמים" של ריה"ח, במגמה להרחיב את גזירת טומאת עבודה זרה (עי' רמב"ם הל' אבות הטומאה ו,א-ב). ריה"ח מקפיד לעתים קרובות על עבירות הרבה פחות חמורות, ואין ספק שאירוע ייחודי כמו ההתנצרות של כל הקהילה היהודית של רגנסבורג בנהר דנובה במסע הצלב של שנת תתנ"ו/1096 (עי' S. Dubnov, The History of the Jews, NY, 1968, vol.2, p.677) הבעיר את חמתו במיוחד. כבר הדגיש י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז (ירושלים, תשכ"ח) עמ' 13, שהנשוא של מסירות הנפש ומיתנה על קידוש השם מופיעים כרעיונות מרכזיים במשנתו של ריה"ח, עד כדי כך שדן רואה במסעי הצלב בארץ הריינוס גורם חשוב לעצם התהוותה של חסידות אשכנז. יתכן שריה"ח מתבטא כאן בסנקציה של כעין גזירת טומאת עבודה זרה על כך שלעומת קהילות הריינוס, לא מסרו יהודי רגנסבורג את נפשם על קדושת ה', וקיבלו, אמנם בעל כרחם, את "טומאת הנצרות". על רקע זה, ולאור תפישתו המחמירה של ריה"ח, יתכן שראה את התנהגותם הפוכה של אנשי רגנסבורג כפגם של ממש שייחשב כטומאת ע"ז בכל חומרתה. אך עיין מה שהצענו בהמשך בהערה 44, וכך נראה.

8 טעויות בהעתקה בין השמות "אלעזר" ו"אלעזר", מצויות מאד בספרים רבים בעידן כתבי היד. בדפוס וינציה שמי"ט/1589, ובכת"י מחזור רוטשילד, מוזיאון ישראל, 180/51, שהוא כת"י איטלקי משנת רנ"ב/1492, גורסים "אלעזר"; אך בכת"י מינכן (יצא לאור לראשונה על ידי רמ"א מאהלר בספרו תולדות החסידים, קראקא, תרנ"א, ע"פ כת"י בספריית מינכן) הגרסה היא "אלעזר". למותר לציין שבחלק מכתבי היד השמיטו אזהרה תמוהה זו, אך על פי הכלל של Lectio Difficilior, שגרסה תמוהה היא פחות חשודה מגרסה פחות מפתיעה, רוב הסיכויים שסעיף זה הוא מקורי אלא שחלק מהעורכים מחקו אותו במשך הדורות.

בעל-פה כבר במאה הי"ג, סמוך לחיי ריה"ח, והועלו על הכתב במחצית השנייה של המאה הי"ד.⁹ כמו בספרי אגדה דומים, אי אפשר להסתמך על ה'מעשה-בוך' כמקור הסטורי מדויק; ברם, ניתן לפעמים להיעזר בו כ"מסיח לפי תומו" על דמות זו או אחרת, ואולי אף כשלב של סיפור אמיתי, ובפרט אם יש גם אסמכתא ממקור אחר.

מסופר שם¹⁰ על אודות אחד בשם ר' אליעזר בן ר' אמנון ממגנצא, שביקש ממנו אביו (שהיה קרוב משפחה של ריה"ח) בצוואתו לפני מותו, שלא יעבור את נהר דנובה. לפי המסופר, לא הקשיב ר' אליעזר לבקשת אביו, ועבר את הנהר כדי ללמוד סתרי תורה אצל ריה"ח ברגנסבורג. תקופה ארוכה סירב ריה"ח ללמד אותו, משום שראה ברוח קדשו שתלמיד זה עבר על ציווי אביו, אך אליעזר התעקש להישאר, בתקווה שריה"ח יחזור בו מהתנגדותו.

לאור העובדה שר' יהודה החסיד וחסידיו אשכנזי בכלל, היו דמויות שנויות במחלוקת שנתפשו על ידי רוב בני זמנם כקיצונים¹¹ - ויש שהרחיקו לכת להגדרים כתמהונים¹² - ולאור צימאונם ועקשנותו של ר' אליעזר הבן ללמוד סתרי תורה מריה"ח, ולא למשל, מריב"ק שדר במגנצא עירו (שאף הוא לימד את תורת הסוד לבנו, ר"א בעל הרקח¹³), ניתן לשער שהתנגדותו של האב שיעבור בנו את הנהר דנובה, אכן היתה במגמה למנוע מבנו להצטרף לקרובו ריה"ח ולכת הקונטרס ברסלית שלו.

לאור מה שיש משערים שהחיכוכים החברתיים והדתניים הם מה שהביאו לבריחת ריה"ח מביתו בשפירא ולהתיישב ברגנסבורג,¹⁴ יתכן לשער שזהו המניע של ר' אמנון האב, לאסור על בנו את המעבר. בנוסף, אם אכן היה ריה"ח קרובו של ר' אמנון ממגנצא, יתכן וידע ריה"ח מהתנגדות זו של קרובו. מטעם זה ניתן

9 שי צפתמן, "כתב-יד של ימעשה-בוך", עבודת גמר בחוג יידיש, מוגשת לפרופ' דב נוי, האוניברסיטה העברית, תשל"ג, עמ' 33.

10 בתרגום מהיידיש אצל M. Gaster (trans.), *Ma'aseh Book*, Phila., 1934, pp. 363-367, (להלן: מעשה-בוך).

11 עיי' אי מרקוס, עמי יח-יט; חי סולובייצ'יק "Three Themes in Sefer Hassidim", *AJS Review* 1 (1976) pp. 334-338; י דן, "לדמותו ההיסטורית של ר' יהודה החסיד", תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים - קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן-ששון, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 395-398, שמצייר את ריה"ח כדמות קיצונית ובלתי פשרנית, הלוחם בחריפות על אמינותו, ומבקר בתקיפות של מי שהולך בדרך אחרת; קי סטאו, מיעוט בעולם נוכרי, ירושלים, תשנ"ז, (להלן: סטאו) עמ' 126 ו-128.

12 חי סולובייצ'יק, *"Piety, Pietism, and German Pietism"*, *JQR* 42 (Jan, 2002), p. 482.

13 עיי' ישראל קמלר, רבינו אלעזר מגרמיזא - ה"רקח", רישא, תר"צ (להלן: קמלר) עמ' ה, י-יא.

14 עיי' בהמשך בהערה 33.

להבין מדוע, למרות אמונתו הצרופה בצדקת דרכו, נמנע מללמד את ר' אליעזר ולקיים את צוואתו האחרונה של אביו, קרובו.

רק לאחר הפצרות רבות, וכשגילה אליעזר לריה"ח שהוא מתכוון לקראת פסח לחזור לאשתו ובנו במגנצא, הסכים ללמדו סתרי תורה בצורה ניסית ו"מזורזת" בעזרת שמות הקדושים, ואף החזירו למגנצא בקפיצת דרך פלאית. יתכן שזוהו אכן ה'אליעזר' ש"מחפשים אחריו" כשמונה מאות שנה, שצריך ריה"ח לצוות עליו שלא יחזור לרגנסבורג, למרות שמוכן שרצונו של אליעזר היה לשוב וללמוד עוד מרבו. יש כאן מניע מוצק גם למוזהר וגם למוזהר. ברם, אם בסוף הסיפור חזר אליעזר למגנצא, צריך להסביר מדוע צריך ריה"ח לשוב ולהזהיר אותו בצוואתו שלא ידור ברגנסבורג?

2. ר' אמנון מחבר 'ונתנה תוקף'

דרך אגב נוסף שאולי יש בסיפור זה ב'מעשה-בוך' כדי לתרום במשהו לתעלומה שמסביב לשאלה, האם אכן היתה דמות בשם "ר' אמנון ממגנצא" שמיוחס לו הפיוט "ונתנה תוקף". אחת מהטענות המרכזיות של המסתפקים באמיתות הסיפור היא שמציינים שהשם "אמנון" בתור שם רשע,¹⁵ כמעט ולא היה בשימוש,¹⁶ ובמיוחד אינו מופיע כלל באשכנז בתקופת הראשונים חוץ מאשר בסיפור סביב הפיוט "ונתנה תוקף".¹⁷ ברם, לאור סיפורנו על ר' אמנון מה"מעשה-בוך", טענה זו נחלשת במקצת, ובמיוחד כששניהם קרויים "ר' אמנון ממגנצא". אמנם, לפי מקור הסיפור שמסביב לפיוט "ונתנה תוקף", כפי שהוא מופיע בספר אור-זרוע,¹⁸ הסיפור אירע לפחות כמאה שנה לפני זמן פעילותו של ריה"ח.

15 יומא לח, ב - "מאי יושם רשעים ירקב" (משלי י, ז)? אמר ר' אלעזר: רקיבות תעלה בשמותן דלא מסקינן בשמיייהו" (פרש"י: "שלא יקרא לבנו שם אדם רשע"). כך נוהגים גם בפועל, עיי תוס' כתובות קד, ב ד"ה שני; ספר חסידים (כת"י פארמה, סי' תתר); חתם-סופר, דרושים ואגדות, דרוש לז' באדר תקניט; שו"ת משנה-הלכות ח"ד סי' קיד; יערות-דבש ח"ג דרוש ז. לעומתם, עיי בפני-יהושע על כתובות שם, שלדעתו לפעמים מתיירים.

16 ש' איידלברג, בנתיבי אשכנז, ברוקלין תשס"א (להלן: איידלברג) עמ' 25.

17 אי פרנקל, "דמותו ההיסטורית של ר' אמנון ממגנצא וגולגוליו של הפיוט ונתנה תוקף", ציון סז (תשס"ב; להלן: פרנקל) עמ' 132-133. הוא מציין ששם זה הופיע פעמים בודדות ורק באיטליה.

18 אור-זרוע הל' ר"ה סי' רעו. וזה לשונו: "מצאתי מכתב ידו של ה"ר אפרים מבונא בר יעקב, שר' אמנון ממגנצא יסד 'ונתנה תוקף' על מקרה הרע שאירע לו וז"ל...". ר' אפרים מבונא הוא בן דורו של ריה"ח. לכאורה, קשה לומר שמדובר בסיפורנו ב"מעשה-בוך" על אותו ר' אמנון ממגנצא הקדוש. כך עולה מסוף הסיפור, שר' אמנון בא אל ר' קלונימוס ב"ר משולם בחלום והכתיב לו את הפיוט. ר' קלונימוס הפייטן היה בן דורו של רבנו גרשם מאור הגולה, שקדם לריה"ח ביותר ממאה שנה. לפי זה, ניתן לשער שאביו של אותו ר' אליעזר ממגנצא קרוי על שם ר' אמנון, שבוודאי נחשב כקדוש בעירו (למרות שלא מצאנו עוד מי שנקרא כך על שמו).

ברם, כבר רבו הטוענים שהפריכו את אמיתת הסיפור דווקא על סמך תיארוך זו.¹⁹ אך לפי הצעתנו, עם איחור הסיפור לתקופת ריה"ח, נופלת אחת מהטענות של אלו המכחישים את הסיפור מכל וכל.

אם השערנו לגבי זיהוי "אלעזר" בצוואת ריה"ח כ"אלעזר" שבצוואת ר' אמנון ממגנצא היא נכונה, יהיה זה מבחינת "בא ללמד ונמצא למד".

ברם, פשוט לא"א אורבך,²⁰ ל"י יובל²¹ ולאחרים²² שפרטי הסיפור על ר' אמנון ממגנצא, כפי שהם מופיעים באור-זרוע, אינם מדוייקים. חלקים מהפיוט "ונתנה תוקף" כבר נמצאו בגניזה מתקופה קדומה, וכבר הוכח שמוצאו בארץ ישראל ולא באשכנז.²³ נוסף, שיתכן ואותו קלונימוס בן משולם המוזכר אינו בן דורו של רבנו גרשם (למרות זיהויו של ר' אפרים המובא באור-זרוע), שהרי השמות קלונימוס ומשולם הם השמות המצויים ביותר באשכנז באותה תקופה.²⁴ אפילו אם נאמר שמדובר על ר' קלונימוס ב"ר משולם הקדום, כבר ראינו שהחלק האחרון של הסיפור סביב הפיוט "ונתנה תוקף" בוודאי אינו מדוייק. על פי ההוכחות הללו ועוד כדוגמתן, רבים מתארכים את כל הסיפור של ר' אמנון ממגנצא, אם אכן אירע בכלל, בתקופות שונות ומשונות.²⁵

בתחילה, מגמת החוקרים היתה לבודד את הגרעין ההיסטורי של הסיפור שמסביבו התפתח האגדה; אך בתקופה האחרונה רוב החוקרים טוענים שכל הסיפור על ר' אמנון והפיוט "ונתנה תוקף" הוא אגדה שחיבר ר' אפרים מבונא (שהוא מספר הסיפור באור-זרוע), שהיה בעצמו סופר ופייטן.²⁶ נמצא שאם בכל זאת נחפש גרעין אמיתי לסיפורו של ר' אפרים, נמצא אותו כאמור, לא בחלק

ברם, עיין בהמשך, שעל פי מהדורה גרמנית של הסיפור ב"מעשה-בדך", השם "אמנון" כאן הוא שיבוש, כפי הנראה בעקבות הסיפור היותר מפורסם מסביב לפיוט "ונתנה תוקף".
19 איידלברג, עמ' 25-26. עיין שם בהערה 4 שהביא דעתו של י"מ יוסט, ההסטוריה של עם ישראל, חי"ז עמ' 246-247, המעתיק את המעשה ב"ר אמנון למאה הי"ג, לימי כהונתו של הארכייהגמון זיגפריד השלישי.

20 א"א אורבך, הקדמה למהדורתו של ערוגת הבושם, ירושלים תשכ"ג, חי"ד, עמ' 40.
21 עיין י" יובל, "שתיקת ההיסטוריון ודמיון הסופר: ר' אמנון ממגנצא ואסת-מינה מזורמיזא", אלפיים 15 (תשנ"ח; להלן: יובל), עמ' 133.

22 עיין בשתי ההערות הקודמות, וכן אצל איידלברג עמ' 23-28, שסיכמו את דעותיהם.
23 פרנקל עמ' 125; יובל עמ' 133; איידלברג עמ' 24.

24 עיין פרנקל בהערה 56.
25 עיין אצל איידלברג בעמ' 25 ובהערה 4 שם.

26 עיין סיכומו של פרנקל עמ' 125 ובהערה 1 שם. כן פשוט לאורבך המובא בהערה 20; י" יובל עמ' 133; איידלברג עמ' 23-28 ואחרים המובאים במאמריהם.

שמסביב לפיוט, אלא בחלק שמסביב למיתתו של ר' אמנון ממגנצא על קידוש השם.

אנו מוסיפים, שאם אחת מההוכחות המרכזיות של המסתפקים באמיתות הסיפור הוא משום שלא נמצא אף "אמנון" באשכנז באותה תקופה, סיפורנו על ר' יהודה החסיד מה'מעשה-בוך' מאשר, שלמרות נדירות שם זה באשכנז, יתכן ואכן היה אחד בשם ר' אמנון ממגנצא, שחי בימי ר' יהודה החסיד.

לענייננו, הדבר מעניין במיוחד, כי אם אביו של ר' אליעזר הוא אכן אותו ר' אמנון ממגנצא (והוא אכן מתואר ב'מעשה-בוך' כצדיק במיוחד) שמסר את נפשו על קדושת ה',²⁷ חומרתה של צוואת ריה"ח, שאליעזר יקיים את בקשתו האחרונה של אביו הקדוש ולא יחזור אליו שוב לרגנסבורג, מקבלת משנה תוקף!²⁸ בנוסף, יש כאן מענה לשאלה כיצד ויתר ריה"ח, למרות אמונתו הקיצונית בצדקת דרכו, מלהעביר תורתו לאותו ר' אליעזר.²⁹ כלומר, לקיים את צוואתו של קדוש ישראל.

ג. ר' אלעזר בעל 'הרקח'

לחילופין, אם הנוסח המקורי בצוואה הוא "אלעזר", ואין לריה"ח בן בשם זה, נראה להציע שמוזכיר ריה"ח את קרובו והחשוב שבתלמידיו, ר' אלעזר³⁰ ב"ר יב"ק (=יהודה בן קלונימוס) בעל ספר 'הרקח', שלא להישאר באזור רגנסבורג, אצל ריה"ח, אשר שם למד תורה מפיו.³¹ למרות שחשקה נפשו בתורת רבו, סביר שריה"ח יצווה אותו לחזור לאזור שבו נולד (מגנצא) ואו למד (שפירא ווורמיזה).³² שם בארץ הריינוס, ההנהגה המקומית היתה בידי משפחתם, משפחת קלונימוס הותיקה מאז בואם לאשכנז. שם התחיל ר' שמואל החסיד ובנו ריה"ח להפיץ את

27 למרות שכאמור, יתכן ואין לדמות זו כל קשר עם הפיוט "ונתנה תוקף".

28 אמנם, קצת תמוה שלפי זה לא כינו ב'מעשה-בוך' את ר' אמנון "הקדוש" או ה"מפורסם" וכדומה.

29 נציין עוד שלפי הסיפור, ברצונו של ר' אליעזר ללמוד סתרי תורה, ולא דרכי החסידות. לגבי האחרון, קשה לומר שיותר ריה"ח מללמד למעוניין, מה שאין כן לראשון, שהרי ממילא לא מגלים סתרי תורה אלא ליחידי סגולה (חגיגה יא, ב).

30 טעו אלו שהסתפקו שמה שמו של מחבר ספר הרקח הוא אליעזר, שהרי בעצמו מעיד שרמו לשמו בשם ספרו "הרקח", שהוא שווה ל"אלעזר" בגימטריה (308).

31 עיין בהמשך בהערה 42.

32 לפרטים הביוגרפיים של ר"א הרקח, עיין א"א אורבך, בעלי התוספות (להלן: אורבך) עמ' 411-388; קמלר, עיין בהערה 13; שי עמנואל, "חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמיזא", תעודה טז-יז (תשס"א), עמ' 247-248.

תורתם, עד שעזב ריה"ח מסיבות מסתוריות.³³ יתכן והציווי כאן הוא שר' אלעזר יחזור להנהיג שם את חסידי אשכנז, בניסיון לטפח את הקבוצה, ואולי אף להרחיב את שורותיה להיות תנועה המונית.³⁴ ברם, מצדו, כפי הנראה, העדיף ר' אלעזר להישאר ברגנסבורג, שנהיתה, עם בואו של ריה"ח, למבצר החדש של חסידי אשכנז,³⁵ ועל כן מרגיש רבו בצורך לצוותו לחזור לארץ הריינוס.

לאור הספקות הגדולות שהועלו לגבי אמיתותו של הדמות ר' אמנון ממגנצא, נראה לנו לאחד את שתי האפשרויות שהעלינו, ולומר שר' אליעזר, קרובו של ריה"ח מה"מעשה-בוך", הוא הוא ר' אלעזר מוורמייזה, בן דודו, בעל ספר הרקח. דרכם של פרטי סיפורים הנמסרים בעל-פה להתחלף בקלות, וסביר לומר שכך חדר השם "ר' אמנון ממגנצא", דמות שזהותו מפקפקת ביותר אך בכל

33 י' זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 234, וסטאו עמ' 126, משערים שהחיכוכים החברתיים והדתיים הם שהביאו לבריחת ריה"ח משפירא, עיר מולדתו, להתיישב ברגנסבורג במגמה לחקים שם קהילה על פי תפישותיו. ועי' אצל י' תא-שמע, "לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג", ציון נג, עמ' 369, שמוסיף שיתכן ואחד מהמניעים העיקריים למעבר זה של ריה"ח לרגנסבורג הוא כדי להיות קרוב יותר לקהילות החדשות שהקימו תלמידיו החסידים בתחומי פולין. לעומתם, קיימת מסורה המובאת בשו"ת המהרש"ל סי' כט, שריה"ח עבר משפירא לרגנסבורג כיוזמת עונש גלות אישית על מה שאשתו נגעה בתיבה שבה אכסן את כתבי הסוד שלו, בהיותה נידה. יקותיאל קמלהר (תולדות רבי יהודה החסיד, מונקאטש תרפ"ח, עמ' ט הערה ה) שיער שהכוונה לומר שאירעה לו או ליהודי שפירא איזה אסון או איזו מצוקה (אי אפשטיין, מובא על ידי תא-שמע, שם בהערה 73, משער שמדובר על הקשיים שם בשנים 1195-1196) שהכריחוהו לברוח, וריה"ח תלה את האסון בסיפור הנ"ל. על פי הצעתו של תא-שמע, המעבר לרגנסבורג היה בסביבות השנה 1187 (שם, עמ' 367), כשלושים שנה לפני פטירתו. נוסף שחי' סולובייצ'יק (עיין בהערה 12 בעמ' 485 שם), העקבי בכל מאמריו בחוסר הערכתו לריה"ח, סובר שאין צורך לחפש משמעות במעברו של ריה"ח לרגנסבורג בתקופה שהיא נהיתה לעיר מושכת ליהודים רבים כמרכז מסחרי באותה תקופה. אמנם, דבריו אינם הולמים לאישיותו של ריה"ח כפי שהיא מצטיירת בברור בכתביו, שאינו מתחשב בשיקולי מסחר ובוודאי לא של נוחיות (האנטי-תזה של משנתו!) בהחלטותיו, וכל שכן בהחלטה גורלית כמו נטישת ארץ אבותיו וחזונו להקים קהילה של חסידים.

34 בנושא שאיפה זו של ריה"ח, עיין אצל י' דן (לעיל הע' 11) עמ' 391 ו-398; ח"ה בן-ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, ת"א תשל"ז, עמ' 185. הצעתנו עולה בקנה אחד עם דברי דן, שעל פי תפישתו, מובן שהעדיף ר' אלעזר רקח להישאר עם רבו ברגנסבורג, ולא רצה לפחות בשלב זה, לחזור לארץ הריינוס.

35 אורבך, עמ' 204-207, מציין שהיו חסידי אשכנז ברגנסבורג כבר בימי ר' אפרים ב"ר יצחק (י"ר אפרים הגדול") שנפטר בשנת תתקל"ה/1175, לפני בואו של ריה"ח.

זאת מוכרת לנו מעולם האגדות של אשכנז דאז, במקום השם ר' יהודה ממגנצא.³⁶ אנו גם מכירים בעובדות המזוהות שר' אלעזר הוא אכן:

1. יורשו העיקרי של ריה"ח בתורת הסוד, עובדה משמעותית ביותר, היות וריה"ח לימד את תורת הסוד רק ליחידי סגולה.³⁷
2. אביו ממגנצא.
3. אחר שהותו ברגנסבורג אצל ריה"ח, הוא חזר לארץ הריינס, שם נרצחו אשתו ושתי בנותיו בשנת תתקנ"ז/1197.³⁸
4. אביו (ריב"ק) היה צדיק.
5. אביו היה קרובו של ריה"ח.³⁹

אכן, מצאתי במהדורה אחרת של הסיפור, בגרמנית המקורית,⁴⁰ הגורסת שגיבור הסיפור ב"מעשה-בוך" הוא באמת לא אחר מאשר ר' אלעזר בנו של ר' יהודה ממגנצא,⁴¹ ולא ר' אליעזר בנו של ר' אמנון ממגנצא, וכפי ששיערונו! בנוסף, ידוע לנו שר' אלעזר "הרקח" בן ר' יהודה ממגנצא, שהה שוב ברגנסבורג בשנת 1217 סמוך לפטירתו של ריה"ח,⁴² וסביר ביותר שהוא אכן ה"כתובת" של אותו סעיף בצוואה. אם אכן מדובר על "צוואה" של ריה"ח שנאמרה סמוך לפטירתו, כבר אין לר"א מניע להישאר עוד ברגנסבורג ללמוד

36 אביו של ר"א רקח נקרא תמיד ריב"ק ממגנצא, להבחין בינו לבין ריב"ק משפירא, שחי אף הוא באותו דור, וגם שמו הוא ר' יהודה בן קלונימוס, מאותה משפחת קלונימוס הגדולה, ואף אצלו למד ר"א תורה.

37 מרקוס, עמ' יח, כבר עמד על זה שבכך שינה ריה"ח מאביו ומקודמיו, שמסרו בדרך כלל את תורות הסוד מאב לבנו בלבד.

38 אורבך, עמ' 409.

39 מרקוס, עמ' טז הערה 36, מציין שר"א היה בן דודו של ריה"ח גם דרך אביו וגם דרך אמו.

40 N. Brull, "Beitrage zur Judischen Sagen- und Spruchkunde im Mittelalter", JJGL 9 (1889), p. 31.

41 אמנם השם שם הוא אליעזר, אך כפי שצינו למעלה, הטעות בהעתקה בין "אלעזר" ל"אליעזר" נעשתה לעתים קרובות. קמלהר, עמ' יא, משער שהסיפור אירע בין השנים 1180-1187, בהיות ר"א בשנות העשרים לחייו, שכן כבר בשנת תתקמ"ז/1187 חיבר ר"א פירוש לסידור, ושם הוא מזכיר קבלה שקיבל מריה"ח (פ"א סי' כ). ברם, אורבך, עמ' 390, סובר שר"א למד את תורת הסוד מריה"ח כבר בצעירותו בשפירא, ולפי זה יש להסתפק בהוכחתו של קמלהר. עיין גם אצל עמנואל, המובא למעלה בהערה 32, עמ' 248 הערה 168. לפי מרקוס, עמ' טז, הסיפור אירע רק לאחר שנת 1195, התאריך המשוער לדעתו, למעברו של ריה"ח לרגנסבורג. ברם, אם נוכל לדייק בפרטי הסיפור, מוזכר שר"א רוצה לחזור מרגנסבורג לחגוג את ליל הסדר עם אשתו ובנו ממגנצא. ידוע לנו שבתו הגדולה, שנרצחה בשנת תתקנ"ז/1197, נולדה בשנת תתמ"ג/1183 (עמנואל, עמ' 248). אך אם, לפי מרקוס, אירע סיפורו רק בשנת 1195, בתו של ר"א היתה כבר בת 12 והיה מן הראוי שיוכיר אף אותה, יחד עם אשתו ובנו.

42 ז"ל הרקח מובא ע"י אורבך, עמ' 410: "כך קבלנו מריה"ח ז"ל אבי החכמה באותה שנה שנפטר בה בשנת תתקע"ז לפרט".

מריה"ח, אלא שיתכן ומדובר על רצון להישאר במרכז החזק והחדש של חסידות אשכנז. הצוואה, כאמור, באה להזהיר מדירת אותו ר' אלעזר ברגנסבורג מאחת משתי סיבות:

1. שלא יעבור ר"א על צוואת אביו (המופיעה ב"מעשה-בוך").
2. שיחזור לארץ הריינוס לדאוג שלא תיפסק שם תורת חסידות אשכנז, בהעדר הנהגה מתאימה.⁴³

יתירה מזו, לפי גרסה זו מהמקור הגרמני ב"מעשה-בוך", שמדובר בר"א בריב"ק ממגנצא, יתכן גם לאחד את שתי הסיבות הללו. ריב"ק ממגנצא, בהיותו שייך לחוג חסידי אשכנז, בוודאי דאג אף הוא שלא יחסרו שם מנהיגים צעירים. על כן יתכן שריב"ק ציווה את ר"א בנו שלא יעבור לרגנסבורג עם חבריו החסידים בעקבות ריה"ח, מאותה סיבה שציווה על כך גם ריה"ח!

בנוסף, לפי גרסה זו מהמקור הגרמני, שאכן לא מדובר על ר"א בן ר' אמנון ממגנצא, מופרך ממילא מה שחשבנו לתרום על פי הסיפור ב"מעשה-בוך" לדיון על אודות אימות הימצאותה של דמות בשם ר' אמנון ממגנצא. כל זה פרט לעובדה שהאגדה שמשביב לדמות זו היתה שגורה באשכנז, ועל כן מובנת ההחלפה בגרסה הנפוצה של ה"מעשה-בוך" מ"רי"י ממגנצא" ל"רי" אמנון ממגנצא".

יתכן אם כן לזהות את ר' אלעזר ב"יר יב"ק בעל "הרקח", שהוא אכן ה"אלעזר" מצוואת ריה"ח שמחפשים אחריו כשמונה מאות שנה! לאור דברינו, יתכן ויש כאן גם כיוון לעזור בזיהויו של ה"כהן" שמוזהר אף הוא באותו סעיף מלגור ברגנסבורג.⁴⁴

43 עיין בהערה 33. קיימת אפשרות נוספת, לפי הטוענים שר' שמואל החסיד ואחריו ריה"ח בנו שאפו להחזיר את הנהגת הקהילה למשפחת קלונימוס, לאחר שעורערה בעקבות גזרות תתניו והקשיים שבאו לאחר מכן (סטאו, עמ' 124-126). לפי זה, לאחר עזיבתו לרגנסבורג, יתכן ורצה ריה"ח שתלמידו וקרובו ר"א רקח יחזיר את ההנהגה למשפחתם. ברם, ענוותנותו המופלגת של ריה"ח, המתבטאת בבירור לאורך ספר חסידים, יקשה לפרש כך בצוואה זו של ריה"ח, גם אצל חובבי שיטת "מאבקי הכח" בתור המניע שמאחורי רבים מגלגלי החיסטוריה.

44 לאור הצעתנו, ולאור המקורות החשובים שפרסם "תא-שמע (לעיל הע' 33) עמ' 347-369, על אודות תלמידי ריה"ח שבאו מפולין ולאחר מכן שבו לשם והפיצו תורת רבם, יש מקום להציע שהרישא של האזהרה, שלא ידור "כהן" ברגנסבורג, מכוונת כלפי תלמידו, ר' יעקב הכהן כ"ץ מקראקא. למרות שהשם "כהן" אינו נדיר כלל, הרי זה הגיוני ביותר שהרישא (שלא ידור "כהן" ברגנסבורג), והסיפא (שלא ידור אלעזר ברגנסבורג) של אותו סעיף באים לשרת אותה מטרה. רצוננו לומר, שריה"ח שואף גם ברגעיו האחרונים לדאוג להגשמת חלומו של הפצת תורת החסידות (עיין לעיל בהערה 34), להרחיב מה שציפה שתיחפך לתנועה. לקראת מטרה זו, יתכן והוא מצוה כאן על שניים מגדולי תלמידיו (עיין אצל תא-שמע, שם, עמ' 358-359 על גדלותו של

בסופו של דבר, ידוע לנו שאכן ר' אלעזר ב"ר יב"ק עזב את רגנסבורג לאחר פטירת ריה"ח. לפי דברינו היה זה בניגוד לרצונו, אלא על פי צוואת רבו. הוא חזר לארץ הריינוס,⁴⁵ שם אכן הפיץ את תורת חסידי אשכנז, אמנם בדרכו שלו ולא בדיוק כפי שעשה רבו. ר' אלעזר סבר, שמא בעקבות החיכוך החברתי שאולי אף גרם לבריחת רבו לרגנסבורג, עליו לדחות את רעיון הקהילה המתבדלת, שאולי התאים לרגנסבורג ולמקומות החדשים בפולין, אך לא לארץ הריינוס, כפי שמוכח מכתביו.⁴⁶

76

ר' יעקב הכהן, שיחזרו לקהילתיהם השונות, למרות רצונם ההגיוני להישאר ברגנסבורג עם חבריהם במרכז החדש של חסידות אשכנז, גם לאחר פטירת רבם. ריה"ח מחזיר את ר' אלעזר הרקח להנהיג בקהילות העתיקות של הריינוס ממערב, המרכז הקודם של חסידות אשכנז בתחילת דרכה, ואת ר' יעקב הכהן הוא מפנה לקהילות החדשות שבפולין במזרח, שם צפויה הרחבת החסידות בעתיד, כפי שכותב תא-שמע. לצערנו, סיפר לי פרופ' תא-שמע בשיחה בע"פ, לא ידוע לנו מתי חזר ר' יעקב כהן לפולין, דבר שהיה יכול לעזור לנו לבסס אף יותר את השערתנו.

45 אורבך, עמ' 411, מביא שבשנת תתק"פ/1220 הוא חתום יחד עם חכמים אחרים במגנצא, ושנפטר כנראה בשנת תתקצ"ב/1232 ונקבר בוורמייזה.

46 סטאו, עמ' 126. "י דן (ע"י בהערה 34) מוכיח שלעומת רבו, ר' אלעזר בעל הרקח רואה בחסידות הדרכה ליחידים החיים בתוך הציבור הרחב. ועיין אצל מרקוס, עמ' כא-כב.